

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ЗНАЧЕНЬ *ПОЯВА - НАЯВНІСТЬ - ЗНИКНЕННЯ*

Резюме

Яковенко Л. І. Особливості творення фразеологічних значень *поява - наявність - зникнення*.

У статті розглядається образна основа фразеологічних одиниць з семантикою *поява - наявність - зникнення*, визначаються основні прийоми переосмислення, що формують значення названих фразем.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, образні засоби, метафора, метонімія, порівняння, гіпербола, літота.

Summary

Yakovenko L. I. Peculiarities of Formation Phraseological Units with the Values of *appearance - presence - disappearance*.

The article discusses a shaped base of phraseological units with appearance - presence - disappearance semantics, and it defines the basic techniques of rethinking, forming a values of named phrasms.

Key words: phraseological unit, shaped tool, metaphor, metonymy, simile, hyperbole, litotes.

Однією з найважливіших ознак фразеологічної одиниці (далі - ФО) поряд зі стійкістю, відтворюваністю, розчленованістю складу, відкритістю структури є наявність фразеологічного значення. Його основна особливість - так звана фразеологічна асиметрія, що полягає у невідповідності плану вираження до плану змісту. Значна кількість дослідників схиляється до думки, що двонлановість ФО залежить від її образності, вмотивованості та актуальності внутрішньої форми. Втрата останньої призводить не лише до демотивації фразеологізму, а й до його одноплановості, що передбачає значну редукцію чи повну втрату експресивності.

У більшості фразеологізмів внаслідок деактуалізації компоненти втрачають семантичну самостійність і повністю позбуваються свого прямого лексичного значення. Однак не в усіх фразеологізмах деактуалізація відбувається рівномірно. Компоненти деяких ФО, хоч і беруть участь у формуванні фразеологічного значення, проте певною мірою

можуть зберігати самостійність. З точки зору когнітивної лінгвістики кожна ідіома має свою внутрішню форму, яка передбачає певні знання, пов'язані з буквальним прочитанням компонентів ФО та з її етимологією [1].

Таким чином, фразеологізм як самостійним мовним одиницям властиве своє, тільки їм притаманне значення. Незважаючи на відчутний семантичний зв'язок з відповідним змінним словосполученням, фразеологізм є зовсім новим утворенням і за значенням, і за способами представлення дійсності.

Метою статті є виявлення механізмів творення фразеологічних значень *поява, наявність, зникнення*, які розглядаємо в межах одного концепту, що належить до категорії буття.

Досліджувані значення є досить абстрактними. Однак у фразеології вони «опредмечуються» шляхом образного переосмислення конкретних іменників та дієслів, що здебільшого позначають рух: *крутиться в голові; топтати чоботи; переступити поріг; як крізь землю провалитися; дати ногам знати; хвостом війнути; зірватися з язика* і йод. Засобами формування цілісного фразеологічного значення є образність та переосмислення, в основі яких лежать метафоризація, метонімізація, порівняння, евфемізація, гіперболізація, літота, які широко використовуються в кваліфікативно-оцінній діяльності свідомості.

В досліджуваних нами ФО найпоширенішим мовним засобом творення фразеологічного значення виступає метафора (57 % від загальної кількості одиниць), що зумовлене особливостями людського мислення, яке за своєю природою схильне до визначення невідомого через відоме на основі подібності певних рис. Наша повсякденна понятійна система, в рамках якої ми мислимо і діємо, метафорична за своєю суттю [4: 387]. На думку В. М. Телії, метафора, що здатна поєднувати в собі абстрактне і конкретне, тобто логічні сутності різних рівнів, і синтезувати такі відомості в нові концепти, може розглядатися як механізм, що сприяє взаємодії пізнавальних процесів, емпіричного досвіду, культурних здобутків колективу, його мовної компетенції, щоб відобразити в мовній формі об'єкти, що не сприймаються органами чуттів, і унаочнити невидиму картину світу, створити її мовну картину, котра сприймається за рахунок вербально-образних асоціацій слів та виразів, що входять до її складу [9: 182].

Метафора є основним прийомом непрямой номінації. Ця закономірність зумовлена тим, що при формуванні непрямих найменувань у переосмислюваному значенні актуалізуються ті ознаки, які є істотними стосовно змісту і денотації опорного найменування, що створює умови для предикації об'єктам нових, невласливих для них ознак [2: 23]. В основі метафори лежать об'єктивовані асоціативні зв'язки, відображувані у

конотативних ознаках. Метафоризація є переносом знака за подібністю двох понять і ґрунтується на спільній семі (основі порівняння), що об'єднує вільний прототип і фразеологічну одиницю. З точки зору когнітивної лінгвістики механізм творення та розуміння метафори «полягає у взаємодії двох різних понятійних сфер (ментальних просторів, фреймів), завдяки чому ідея, що метафоризується, наділяється новими уявленнями та зв'язками, збагачується» [3: 138].

У досліджуваному матеріалі метафоризація може стосуватися як цілої ФО, так і її окремих компонентів. У більшості фразем з семантикою появи та зникнення метафоризовано все словосполучення: *вилізати наверх* 'несподівано або непередбачено виявлятися, нагадувати про себе'; *ити прахом* 'пропадати, гинути, зникати'; *дати нурка* 'раптово зникнути, сховатися куди-небудь'; *перетліти на вугіль* 'пройти, зникнути (про почуття)'; *впасти в безодню* 'безслідно минати, зезати'; *носитися в повітрі* 'набувати поширення, відчуватися (про виникнення, появу якоїсь ідеї, про якусь подію тощо)'; *вилізати / вилетіти в трубу* 'зникати, не виправдовувати себе'; *вимітати / вимести під мітлу* 'забирати все начисто, зовсім нічого не лишаючи'; *викликати / викликати до життя* 'бути причиною появи, виникнення чогонбудь'; *відсунутися назад* 'ставати неістотним, другорядним, забуватися'; *вічний наділ землі придбати* 'померти'; *врізати дьору* 'швидко тікати, бігти'; *дати дмухача* 'утекти' та ін.

У деяких фразеологічних одиницях метафоризовано лише один компонент: *збігти на думку* 'раптово з'явитися, виникнути (про думки, бажання і т. ін.)'; *прийти / приходити на розум* 'з'явитися, виникнути (про думки, здогади і т. ін.)'; *не сходити з ума* 'постійно уявлятися, поставати в думках, нам'яті, свідомості'; *згладитися з світу* 'зникнути, пропасти'.

Перенесення здійснюється на основі зорових, слухових, дотикових, одоративних ознак, на основі найрізноманітніших вражень за внутрішнім зв'язком: *тільки й бачили; слід загув; був та загув; пісенька проспівана; бас урвався; тільки лясне; слід прочах; мокре місце залишиться; дух запах; на тонку прясти; пилом покриватися; мохом порости; вирости в очах; потопати в безодні; спливати з рук; вилізти наверх і под.* Поширені просторові та часові образи: *відійти в минуле, відійти у небуття, запасти в непам'ять, піти у вічність, піти в непам'ять, канути у вічність, потопати в безодні, впливати на поверхню, відсунутися назад, вилізти наверх, полетіти в прірву, впасти в безодню і под.*

Дослідники часто пояснюють природу метафори, звертаючись до порівняння, представляючи фразеологічну одиницю як імпліцитне порівняльне утворення [10: 104]. Так, існує думка, що при переході до фразеологічної одиниці наявний етап формально вираженого порівняння. Такий перехід відбувається за наступною моделлю: 1) вживання вільного

словосполучення з прямим значенням компонентів; 2) словосполучення у ролі порівняльного звороту, коли починає формуватися значення, що його пізніше починає приймати фразеологізм; 3) словосполучення з метафоричним значенням, яке дається з опорою на порівняння, з підкресленням переносного характеру такого значення; 4) словосполучення з фразеологічним значенням без вказівки на підстави перенесення [14: 27]. Однак часто другий і третій етапи можуть просто утримуватися в нам'яті мовців як порівняльно-імпліцитні, хоча й з різним ступенем складності. Деякі фразеологічні одиниці можуть вживатися як з порівняльними сполучниками, так і без них: [*як {мов, ніби і т. п. }*] *у воду власти* (рідко *канути, пірнути, шубовснутися*); *як {мов, ніби і т. ін.}*, *полетіти за {із} вітром*; [*як {мов, наче і т. ін.}*] *з неба власти (звалитися)*; [*як [врізати поли {полу} від кого -чого.*

Природа порівняння, як і природа метафори, передбачає виявлення спільної ознаки у явищ, що належать до різних сфер. На думку О. Селіванової, у семантиці метафоричних зворотів «вже закладено концептуальну вбудованість двох концептосфер», а порівняння «має посилання на донорську концентосферу, яка, сполучаючись із контекстом, постачає власний зміст реципієнтній сфері» [7: 53].

Порівняльні фразеологічні одиниці становлять приблизно 13 % від загальної кількості досліджених одиниць. В основному вони представлені зворотами з порівняльними сполучниками *як, мов, ніби*: *ніби вродився; як з кручі виліз; як сарани в полі; як на собаці ковтунів; мов чорти з квасом з'їли; як кат втяв; як димом здимів; як відьми вкрали; як би втяв*, а також конструкціями з орудним відмінком: *плавом пливати / попливати, стирчати більмом (сичкою) в оці; стриміти зіздомком у мозку; стукати молотком в голову; лізти осою; лізти сльотою* тощо.

Досить чисельною (приблизно 23 %) є група ФО, що постали на основі метонімії. Метонімізація у фразотворенні спостерігається при переносі знака за суміжністю певних двох предметів (явищ), зокрема тих, що перебувають між собою у часовому і просторовому зв'язку, у причинно-наслідкових відношеннях, у різного роду зіставленнях за дотичністю [10: 107]. Просторова суміжність покладена в основу фразем типу *лізти в голову* 'настирливо з'являтися у свідомості'; *збрести в голову* 'раптово з'явитися, виникнути (про думки, бажання і т. ін.)'; *запасти в голову* 'з'являтися, виникати у кого-небудь (про думки, мрії і т. ін.)'; *втлюючись в голову* 'з'явитися і невідступно триматися в чийй-небудь свідомості (про думку, ідею, тощо)'; *топтати чоботи* 'багато ходити куди-небудь, марно добиваючись чогось'; *попорипати в хату* 'тривалий час, довго ходити куди-небудь'

Каузальна суміжність спостерігається в одиницях на зразок *топтати стежку* 'часто ходити куди-небудь, бувати десь'; *топтати слід* 'часто ходити

до кого-небудь, десь, ходити до когось, кудись'; *і слід захолюнув* 'хто-небудь втік, безслідно зник'; *тільки тепле місце лишилося* 'хтось несподівано зник, щось безслідно зникло'; *тільки мокре місце лишилося* 'що-небудь зникло, перестало існувати'; *місце застигло* 'хтось безслідно зник, щось зникло'; *і слід пропав* 'хто-небудь, що-небудь безслідно зникло'; *і сліду не лишилося* 'щось безслідно зникло'; *нема і сліду* 'хто-небудь перестав існувати, зник, пропав'; *нема і чутки* 'хто-небудь зник, пропав безслідно'.

Складниками однієї ситуації виступають фраземи *м'яти кучму* 'часто кудись ходити, просити про щось'; *двері не зачинаються* 'до когось, кудись постійно приходять відвідувачі'; *слихом слыхати, у вічі видати!* 'усталена форма вітання перевалено при зустрічі того, кого давно вже не бачили'; *сухий хліб їсти* 'жити в нестатках, злиднях'; *по землі ходити* 'жити'; *годувати нужу* 'жити в нестатках, злиднях'; *скласти руки на грудях* 'умерти'; *бачить на покуті під кадилом* 'дошкульно-зневажливе побажання смерті'; *лежати на лаві* 'померти' та ін.

У межах метонімічних зворотів виділяються синекдохічні фразеологічні одиниці, семантика яких сформувалася з урахуванням кількісних співвідношень між тим, з чого переносять найменування, і тим, на що переносять. В основі синекдохи, як і власне метонімії, лежить теж суміжність, а тому доводиться враховувати, чи квантитативні параметри є домінуючими. Квантитативна ознака тісно переплітається із внутрішньою формою, що завжди є однією з багатьох ознак, яка привертає увагу. Таким чином, синекдоха передає тільки виразно кількісний аспект співвідношення прототипу як більш часткового, вужчого, і семантики фразеологічної одиниці як загального, ширшого за змістом [10: 111]. На основі синекдохи постали одиниці *іти / ніти у руку* 'легко діставатися, здійснюватися'; *крутитися на очах* '1. Набридати кому-небудь своєю присутністю;

2. Невідступно виникати в уяві кого-небудь'; *вертитися під {понід} ногами* 'заважати, набридати кому-небудь своєю присутністю, своїми діями'; *мати у руках* 'розпоряджатися, володіти, керувати чим-небудь'; *очі появили* 'з'явилися десь, навідатися кудись, до когось'; *пускати / пустити на поріг* 'дозволяти приходити кому-небудь кудись'; *згинути з очей* 'піти геть, назавжди від кого-небудь'; *очей не показувати* 'не приходити, не з'являтися'; *і духу нема* 'хто-небудь зник, що-небудь зникло'; *ногою не ступити* 'не зайти кудись, не завітати до кого-небудь'; *переступити поріг* '1. Заходити до якого-небудь приміщення; 2. Виходити з якого-небудь приміщення // вибувати звідки-небудь'; *ховатися від людського ока* 'ставати невидимим' і под.

Часто у фразеологізмах з семантикою появи та зникнення синекдоха уживається поряд з метафорою: *виткнути носа* 'виглянути звідки-небудь кудись або з'явитися десь'; *мозолити очі* 'постійно або часто перебувати

десь; набридати кому-небудь своєю присутністю // з'являтися де-небудь, зустрічатися з кимсь'; *показати п'яти* 'швидко йти геть, тікати'; *маячити у вічі* 'поставати в уяві, ввижатися, згадуватися'; *спливати з рук* 'безслідно зникати', *вислизати з рук* '1. Поступово зникати, зменшуватися; 2. Спритно втікати, уникати чогось'.

О. П. Левченко пропонує розрізняти метафору й метонімію на рівні принципів (метафоричних та метонімічних) творення фразеологізму загалом та метафору й метонімію на символотворчому рівні (тобто зважаючи на основу виникнення компонента-символу, який входить до фразеологізму): «ФО містять численні компоненти-символи, які постали на основі метафори, метонімії тощо, тобто в цьому разі маємо справу з низкою ментальних операцій» [5: 78].

З метафорою, метонімією і синекдохою тісно переплітається такий вид семантичного переосмислення, як гіпербола. Тут знаходить свій вияв квантитативна експресивність, притаманна багатьом фразеологізмам.

О.О. Потєбня образно висловився про гіперболу як про «наслідок немовби сп'яніння почуттям, що перешкоджає бачити речі в їх справжніх вимірах. Тому вона зрідка, лише у виключних випадках, зустрічається у людей тверезої й спокійної спостережливості. Якщо згадане почуття не може захопити слухача, то гіпербола стає звичайною брехнею» [6: 277].

Так, для вираження значення 'зникнути' з додатковою семою 'безслідно', 'повністю' вживаються такі гіперболізовані вирази: *не лишилося каменя на камені* 'що-небудь зникло назавжди - повністю загинуло, зруйноване, скасоване і т. ін.'; *розсипатися на порох* 'зникнути без сліду, перестати існувати, загинути'; *розпастися прахом* 'зникати безслідно'; *розлетітися в пил* 'переставати існувати, знищуватися, зникати безслідно'; *кури загребуть* 'хто-небудь пропаде, загине безслідно або опиниться в скрутному становищі'. Також до гіперболічних можна віднести фразеологізми *забути і дорогу* 'перестати відвідувати кого-, що-небудь; довго не бувати де-небудь'; *бігати світами* 'бути тривалий час відсутнім; здебільшого перебувати за межами домівки'. У залежності від того, який бік фразеологічної одиниці ми хочемо підкреслити, їх можна назвати або метафоричними (в широкому розумінні) гіперболами, або ж гіперболічними метафорами [10: 49]. Така взаємооберненість семантики виявляє синкретичну природу фразеотворчих смислових чинників.

Важливим засобом досягнення експресії в фразеосемантичній групі «кількісні характеристики» поряд із гіперболою виступає літота, яка, як відомо, може базуватися на метафорі, порівнянні, епітеті. Так, шляхом заперечення протилежного значення творяться фраземи *не дуже густо* 'дуже мало'; *не з медом* 'нелегко, погано і т. ін. живеться комусь'; *не переводиться* 'бути наявним, не зникати'; *не позичати* 'є щось у кого-небудь' і под. Надмірне неремеження містять одиниці як *горобець*

наплакав 'дуже мало'; як котячих сліз 'дуже мало'; як у лисого волосся 'зовсім немає'; горобцю пополуднувати 'дуже мало чого-небудь (про їжу)'; з куций хвіст 'зовсім мало'; і курки ніде (нікуди) випустити 'дуже мало землі'; на один зуб 'дуже мало (про їжу)' тощо.

Евфемізація характерна більшості одиниць фразеосемантичного поля «Життя людини» на позначення народження (напр., з мишка витрусити; з ромашки вирости; купити в іграшковому магазині; цигани підкинули; припливти по струмку тощо), а також на позначення смерті: на вигін віднести; віднести на зелений клин; віднести за березняк; віднести за ліс; іти в далеку дорогу та ін.

Фразеологічні одиниці завдяки багатокomпонентності своєї структури мають набагато більші образні можливості, ніж слово [2: 25]. Наприклад, одному значенню 'поставати в думках' відповідають такі фразеологізми: не сходити з ума, стояти в голові, стояти перед очима, стриміти в голові, не сходити з-перед очей, 'несподівано з'явитися': як (мов, ніби і т. п.) з неба (з місяця) впасти; де не візьмись; ніби з-під землі вродитися і под.; 'втікати': братися в ноги; дати газу; дати драчка; махнути на вдиранці; наступати п'ятками вперед; показати спину; рвонутися кігті; врізати драла; давай Бог ноги і багато інших; 'дуже багато': аж (так і) кишить; до біса; і свині не їдять; скільки душа забажає (запрагне і т. ін.); хоч греблю гати; як (мов, ніби і т. ін.) бджіл у вулику та ін.

Таким чином, образна основа фразеологічних одиниць як вторинних мовних знаків відіграє важливу роль у виробленні цілісного фразеологічного значення. Основним засобом творення фразеологічного значення в нашому матеріалі виступає метафоризація окремих компонентів ФО та усієї фрази. Одиниці, що виникли внаслідок метонімізації, засвідчують антропометричність мовного позначення появи - зникнення: залучаються партоніми концепту людина, тварина, а також концепти найближчого життєвого простору, слова на позначення взуття та одягу, чуттєвого сприйняття. Зафіксовано просторову, каузальну суміжність, а також представлення ситуації шляхом зображення одного з її моментів. Досить поширеним засобом творення фразеологічного значення є синекдоха як різновид метонімії. Порівняння, гіпербола та літота становлять менш чисельні групи серед досліджуваних одиниць; здебільшого вони є засобом досягнення експресії.

Розповсюдженими є випадки поєднання метафори та метонімії, метафори та синекдохи, порівняння та гіперболи, порівняння та літоти, які вимагають визначення домінуючого компонента у формуванні фразеологічного значення.

Література

1. Баранов О. А. Внутренняя форма идиом и проблема толкования / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский // Известия РАН. Серия литературы и языка, 1998. -№1. - С. 36-44.

2. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / Віра Максимівна Білоноженко, Ірина Святославівна Гнатюк / АН УРСР; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. - К: Наукова думка, 1989. -155 с.
3. Кобозева И. М. Семантические проблемы анализа политической метафоры / Ирина Михайловна Кобозева // Вестник МГУ. - 2001.-№ 6.-С. 132-149.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём / Джордж Лакофф, Марк Джонсон ; [пер. с англ. Н. В. Перцов] // Теория метафоры: [сборник пер. с англ., нем., фр., йен., польск. яз. / ред. Н. Д. Арутюнова, М. Я. Журиной]. - М.: Прогресс, 1990.-С. 387-415.
5. Левченко О. П. Фразеотворення: метафоризація, метонімізація, символізація? / Олена Петрівна Левченко // Лінгвістика : [зб. наук, праць]. - Луганськ: Луганський національний педагогічний університет ім. Т. Шевченка. -2005. -№ 2 (5). -С. 74-82.
6. Потебня А. А. Из записок по теории словесности / Александр Афанасьевич Потебня //Теоретическая поэтика: Учеб. пособие для студ. филол. фак. высш учеб. заведений. - [2-е изд., испр.]. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ ; М. : Издательский центр «Академия», 2003. - С. 145 -343.
7. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти): [монографія] / Олена Селіванова. - К. - Черкаси : Брама, 2004. -276 с.
8. Словник фразеологізмів української мови / [укл. В. М. Білоноженко та ін.], НАН України, Інститут української мови, Український мовно-інформаційний фонд. -К.: Наукова думка, 2003. - 1104 с. - (Словники України).
9. Телия В. Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира / Вероника Николаевна Телия // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Посоговалова и др.]. - М. : Наука, 1988. - С. 173 -204.
10. Ужченко В. Д. Українська фразеологія : навч. посібник для студ. філол. фак. ун-тів / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. - Харків : Основа, 1990. -167 с.
11. Українські приказки, прислів'я і таке інше : Збірники О. В. Марковича та інших / [уклав М. Номис /упоряд., авт. вст. ст. та прим. М. М. Пазяк]. -К.: Либідь, 1993. -352 с. (Пам'ятки історичної думки України).
12. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / [авт.-укл. Чабаненко В. А.]. - Запоріжжя, 2001. -201 с.

13. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу / [авт.-укл. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В.]. — Луганськ: Альма-матер, 2000. -198 с.
14. Шевченко Л. Ю. Роль метафори і метонімії у творенні фразеологічних одиниць / Людмила Юріївна Шевченко // Українська мова і література в школі, 1985. -№10. -С.26 -31.